

ხელნაწერი წიგნის დამზადება და მასთან დაკავშირებული ზოგიერთი ტერმინი

ქართული სამწიგნობრო ისტორია ზოგადად ითვალისწინებს ხელნაწერის წარმოშობას და განვითარებას, საწერი მასალის რაობას, მისი დამზადების წესების და ხელნაწერთა შექმნის პროცესის ამსახველი პალეოგრაფიული ტერმინების შესწავლას, რომელთა შესახებაც წინამდებარე ნაშრომში გვექნება საუბარი.

საქართველოში XI საუკუნემდე სამწიგნობრო ხელოვნებაში გამოყენებულ საწერ მასალას ტყავისაგან ამზადებდნენ. მასზე შესრულებული უძველესი ქართული ხელნაწერები – ხანმეტი პალიმფსესტები V-VIII საუკუნეებით თარიღდება¹.

ცხოველის (ხბო, თხა, ცხერი) ტყავისაგან დამზადებულ საწერ მასალას ადრე ბერძნული წყაროების მიხედვით *σιφτεრა//σπατιον* ერქვა, რომაულის - *membrana*, შემდგომ კი მას ეწოდა *membrana pergamena*², ანუ მარტივად, *pergamena*, *περγαμενον*. *περγαμενον*-ისაგან წარმოიშვა პალეოგრაფიულ ტერმინოლოგიაში მიღებული გერმანული – *Pergament*, ფრანგული - *le parchemin*, ინგლისური – *parchment*³. მათ პარალელურად იხმარება *vellum*-ი. ინგ. *vellum* და ფრანგ. *velin* ადრე ევროპულ წყაროებში ხბოს ტყავისაგან („vel“ ფრანგულად ხბოს ნიშნავს) დამზადებულ საწერ მასალას ერქვა, დღეისათვის კი თითქმის პერგამენტის სინონიმად იხმარება და ზოგადად კარგი ხარისხის თეთრ პერგამენტს აღნიშნავს, განურხევლად ცხოველის ჯიშისა⁴.

ტყავისაგან დამზადებული საწერი მასალის - პერგამენტის ქართულ შესატყვისად ივ. ჯავახიშვილი ხინას მთის 984 წლის ხელნაწერის მიხედვით (№71) *ეტრატს* ასახელებს⁵. სულხან-საბა ორბელიანს ეტრატი განმარტებული აქვს, როგორც „ტყავის ქაღალდი, წიგნის ტყავები“⁶. მ. სურგულაძეს „საკუთრივ ტყავისაგან დამზადებული წიგნის აღსანიშნავად“, „მამათა წსავლანი“-ს მიხედვით,

¹ ძველ საქართველოში ჭილი საწერ მასალად გამოყენებული არ ყოფილა. დღეისათვის ცნობილია ჭილზე შესრულებული მხოლოდ ორი ქართული ხელნაწერი და ორივე პალესტინური წარმოშობისაა: ამთგან ერთი – საგალობელთა კრებული, ე. წ. „ჭილ-ეტრატის იადგარი“ საბაწმიდის ღაერისაა და დაცულია კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში (H-2123). მეორე – ფსალმუნი ხინას მთის ქართველთა მონასტრიდანაა, რომლის ორი ფურცელი დაცულია სანკტ-პეტერბურგში, სალტიკოვ-შხედრინის სახელობის ეროვნული ბიბლიოთეკის ხელნაწერთა განყოფილებაში. H-2123 – ის აღწერილობისთვის იხ. ხელნაწერთა აღწერილობა, H კოლექცია, ტომი V, თბ., 1949, გვ. 76.

² ტერმინის (*membrana pergamena*) წარმომავლობას უკავშირებენ მცირე აზიის ქალაქ პერგამონს. ახლანდელი ბერგამა, თურქეთის ტერიტორიაზე მდებარე სმირნას მახლობლად, იხ. *An Introduction to Parchment, Introduction to Archival Materials*, Public Record Office, The National Archives, AM 2, June 1996, გვ. 1.

³ ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი IX, ქართული დამწერლობათმცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, თბ., 1996, გვ. 42; კ. დანელია, ზ. სარჯველაძე, ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1997, გვ. 262; მ. სურგულაძე, ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები, თბ., 1978, გვ. 32.

⁴ M. L. Ryder, *The Biology and History of Parchment*, გვ. 28, *Parchment, Geschichte, Struktur, Restaurierung, Herstellung*, Herausgegeben von Peter Ruck, bl. 2, Sigmaringen, 1991.

⁵ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული დამწერლობათმცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, გვ. 265.

⁶ სულხან-საბა ორბელიანი, ღეჭხიკონი ქართული, I, თბ., 1991, გვ. 245.

ორი ტერმინი - „წიგნი ტყავისაჲ“ და „ეტრატი“ აქვს დასახელებული⁷. ბიზანტიური ტერმინები - „წიგნი ტყავისაჲ“ და „ეტრატი“ მოცემულია 1997 წელს გამოცემულ „ქართულ პალეოგრაფიაში“⁸.

ქართულ წერილობით წყაროებში, ჩვენს მიერ მოპოვებული მასალის მიხედვით, ტერმინი ეტრატი ორი მნიშვნელობით იხმარებოდა: 1. საწერი მასალა და 2. ამ საწერი მასალისაგან დამზადებული წერილობითი ძეგლი - წიგნი.

1. საწერი მასალა. მოგვეყავს მაგალითები: A-135-ის (1035 წ.) 256v-ზე მომგებელის (დავით ჯობისძე) ანდერძის ბოლოს ასეთი ფრაზაა: „ამის წიგნისა ეტრატი კატაქს საფასოდთა ვიყიდუ . . .“⁹, XI საუკუნის პატერიკის (A-1105) მესამე თავში – „სინანულისათვის“ ვკითხულობთ: „ . . . მიართუშს მას ძმათა ეტრატი და ამცნეს, რად იგი დაწეროს . . .“¹⁰, Ath.21(54)-ის (1030 წ.) 237v-ზე გადამწერის მიერ შესრულებულ ანდერძში აღნიშნულია: „ . . . უცბათ ხსრეკისათვის შემინდევით და შრომისათვის ნუ მწყევთ, ღმერთმან დაგაჯეროს, ესრე ეპკონებ, თუ ეტრატი ცუდად არ წამიგია“¹¹, ბაქარის ბიბლიაში (ნაბეჭდი 1743 წ.) წერია: „და მოიღეს ეტრატი, ქმნეს წერილი მეუღლობისა“ (ტობისი, 7, 16)„ . . . ერტატსა ზედა დაიწერებოდეს, რამეთუ სარწმუნო და ჭეშმარიტ არიან“ (მესამე ეხდრა, 16, 2)¹², მაღაქია კათალიკოსის სვეტიცხოვლისადმი შეწირულობის დაწერილში (1532 წ. ახლო) ნათქვამია: „შეწირე ერთი ქადაგლის მეტაფრასი და ერთი ძლისპირი ეტრატისა“¹³, მაღაქია კათალიკოსის ბიჭვინტისადმი შეწირულობის წიგნში (1616-1639 წწ.) აღნიშნულია: „ერთი ეტრატის ოთხთავი . . .“¹⁴, წინამძღვარ ონოფრე მაჭუტაძის დავით-გარეჯისადმი შეწირულობის გუჯარში (1712 წ.) სხვადასხვა შეწირულ ნივთებს შორის დასახელებულია: „პარაკლიტონი კარგი ორი და ეტრატის ძეგლი ერთი; . . . სწავლის ძეგლი ეტრატის წიგნი ერთი; კიდევ ძეგლის ეტრატის სწავლის წიგნი ერთი“¹⁵.

2. ეტრატისაგან დამზადებული წერილობითი ძეგლი. მოგვეყავს მაგალითები: A-491 (სადღესასწაულო, XIII-XIV სს.)-ის 49r-ზე ასეთი მინაწერია: „ეს ეტრატი სვეტიცხოვლისა არის“¹⁶. ხელნაწერთა აღწერილობაში მითითებულია, რომ ხელნაწერი ადრე სვეტიცხოველს ეკუთვნოდა¹⁷. ე. ი. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ეტრატი მოტანილ მინაწერში, სვეტიცხოვლის კუთვნილ ხელნაწერს – სადღესასწაულოს ნიშნავს. XIX საუკუნის პირველ ნახევარში გადაწერილ, 1509

⁷ მ. სურგულაძე, ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები, გვ. 31-34.

⁸ კ. დანელია, ზ. სარჯველაძე, ქართული პალეოგრაფია, გვ. 263.

⁹ ანდერძი გამოქვეყნებულია იხ. ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, A, ტ. I, თბ., 1978, გვ. 158.

¹⁰ შუა საუკუნეთა ნოველების ძველი ქართული თარგმანები, I, ქართული პატერიკის ერთი ძველი რედაქციის ექვთიმე ათონელის თარგმანი XII ს. ხელნაწერის მიხედვით, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო მანანა დვალმა, თბ., 1966, გვ. 37.

¹¹ ანდერძი გამოქვეყნებულია, იხ. ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ათონური კოლექცია, თბ. 1986, გვ. 80, 85.

¹² ძველი აღთქმის აპოკრიფების ქართული ვერსიები (X-XVIII სს. ხელნაწერთა მიხედვით), ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, წინასიტყვაობა და ლექსიკონი დაურთო ვ. ქურციკიძემ, წიგნი I, თბ., 1970, გვ. 153, 405, ჩვენთვის საინტერესო მუხლები მითითებულია ამ გამოცემის მიხედვით.

¹³ ქართული სამართლის ძეგლები, III, ტექსტი გამოსცა, შენიშვნები და საძიებელი დაურთო პროფ. ი. დოღლაძემ, თბ., 1970, გვ. 255.

¹⁴ იქვე, გვ. 500.

¹⁵ იქვე, გვ. 685.

¹⁶ მინაწერი გამოქვეყნებულია, იხ. ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, A კოლექცია, ტ. II, თბ., 1986, გვ. 235.

¹⁷ იქვე, გვ. 235.

წლის მამულის ნასყიდობის წიგნის პირს (ასლი), აშიაზე ასეთი მინაწერი აქვს: „ეს წერილი მე გიორგი მღუდელმა დუშეთისამა ახალშენაშიელმა ეტრატელად გამოვსწერე უმეგნაკლებოდ“¹⁸. ეტრატი ანდერძში გაიგივებულია დედანთან. ივ. ჯავახიშვილის განმარტებით, დედაი//დედანი იმ ძეგლს ეწოდებოდა რომლიდანაც იწერდა გადამწერი¹⁹. ე. ი. ეტრატი ამ შემთხვევაში დედანს, ანუ 1509 წლის მამულის ნასყიდობის წიგნს ნიშნავს.

ივ. ჯავახიშვილის აზრით, საწერ ეტრატს ცხერის, კრავის, თხისა და ხბოს ტყავისაგან ამზადებდნენ²⁰. მ. სურგულაძეს ხელნაწერებზე დართული ანდერძ-მინაწერების მიხედვით, დადასტურებული აქვს ბატკნის, თიკნის და ირმის ტყავების გამოყენება: „თიკნის უქნა ესე ეტრატი“ (K-261, XIII-XIV ს., 25v), „აქა ირმის ტყავი მომივიდა“ (Q-87, 1578-1605 წწ., 914v), „კარგო რო დაგიწერე, განა, კარგს ტყავებს გამოვიგზავნი ბატკნისას ან ხუთსა და ექვს“ (S-1409 ბ, XIX ს., 7v)²¹. საწერი ეტრატისაგან განსხვავებით, ყდის შესამოსად ძროხის ან სხვა რომელიმე ცხოველის შედარებით სქელ და უხეშ ტყავს ხმარობდნენ: „კვრიელმისონ, სახელითა ღმრთისათა შეიძოსა მესამედ წ(მი)დას ესე წიგნი მრავალთაჲი ტყავითა ზროხისათა სინა წ(მი)დას კელითა იოვანე ფ(რია)დ ცოდ(ვი)ლისა, ზოსიმესითა დღეთა ოდენ ბოროტად მოხუცებ(უ)ლ(ა)ბის ჩემისათა . . .“ (სინური მრავალთაჲი, Sin. 32-57-33 (Ц=83), 864 წელი, მესამედ შეიძოსა 981 წ.)²².

წერილობითი ცნობა საქართველოში ეტრატის დამზადების შესახებ ჯერ-ჯერობით მიკვლეული არ არის. ხელნაწერებში დაცული ცალკეული ანდერძ-მინაწერი მთლიანი პროცესის აღდგენის საშუალებას არ იძლევა. მაგრამ ტყავის დამზადების ეთნოგრაფიული მასალის, ხელნაწერებში გამოყენებული ეტრატის, ანდერძ-მინაწერების, შუა საუკუნეების დასავლეთევროპულ, ბერძნულ და სომხურ წყაროებში მოცემული რეცეპტების დეტალური შესწავლისა და ანალიზის საფუძველზე შეიძლება ითქვას, რომ საქართველოში ეტრატს შემდეგი წესით ამზადებდნენ: ცხოველის – ძირითადად ცხერის, თხისა ან ხბოს ტყავს რეცხავდნენ, ამუშავებდნენ ნაცრით, ნაცრისა და კირის ნარევი ან კირიანი წყლით, შემდეგ აკლიდნენ ბეწვის (ეპიდერმისი) და ხორცის (ჰიპოდერმისი) ფენას, კვლავ რეცხავდნენ და ჭიმავდნენ ხის ჩარჩოზე, აშრობდნენ და თან ამუშავებდნენ მრგვალპირიანი დანითა და კემზით ერთგვაროვანი გლუვი ზედაპირის მიღებად²³.

შუა საუკუნეების დასავლეთევროპულ ტრაქტატებში დაცული რეცეპტების მიხედვით, ზოგჯერ ხდებოდა პერგამენტიში კირის შეხელება. ასეთი წესით მიიღებოდა თეთრი, ხავერდოვანი ზედაპირის მქონე პერგამენტი²⁴. ბერძნული და სომხური რეცეპტების მიხედვით, ზედაპირზე უსვამდნენ კვერცხის ცილას,

¹⁸დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, II, ბატონყმური ურთიერთობა (XV-XIX სს.), თბ., 1953, გვ. 2.

¹⁹ივ. ჯავახიშვილი, ქართული დამწერლობათმცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, გვ. 78, „დედაი//დედანი“-ს შესახებ იხ. აგრეთვე მ. სურგულაძე, პალეოგრაფიული ტერმინები, გვ. 77-80.

²⁰ივ. ჯავახიშვილი, ქართული დამწერლობათმცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, გვ. 43.

²¹მ. სურგულაძე, ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები, გვ. 36.

²²ანდერძი გამოქვეყნებულია, იხ. Н. Я. Марр, Описание Грузинских рукописей Синайского Монастыря, М., 1940, გვ. 25; G. Garitte, Catalogue des manuscrits georgiens litteraires du Mont Sinai, Louvain, 1956, გვ. 95 - 96.

²³ამის შესახებ ვრცლად იხ. დ. გოგაშვილი, საწერი მასალის დამზადების ისტორია ქართულ ხელნაწერებში დაცული ცნობების მიხედვით, საკანდიდატო დისერტაცია, თბ., 2004, გვ. 10-19.

²⁴Проблемы реставрации средневековых пергаментных рукописей, М., 1977, გვ. 11-12; А. Каждан, Книга и писатель в Византии, М., 1973, გვ. 16-17.

კვერცხის ცილისა და სელის ზეთის ან კვერცხის ცილისა და შაბის ნარევეს აშრობდნენ და შემდეგ ამუშავებდნენ დანით თანაბარი ზედაპირის მიღებამდე. ასეთი წესით დამზადებული პერგამენტის ზედაპირი არის გლუვი, გაპრიალებული და აქვს მოყვითალო შეფერილობა. მისი ერთი, გარეთა მხარე, რომელიც ბევრით იყო დაფარული, უფრო მოყვითალოა და პრიალა, ვიდრე მეორე.

რას იყენებდნენ ძველად ქართველი ოსტატები ეტრატის ზედაპირის საბოლოო დამუშავებისთვის - კირს, კვერცხის ცილას თუ სელის ზეთს, ძნელი სათქმელია. ხელნაწერებში იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება თეთრი ზედაპირის მქონე თხელი ეტრატი, უმეტესი ნაწილის ზედაპირი კი მოყვითალოა და პრიალა, ზოგიერთი მათგანი - ყვითელი და იშვიათად გამუქებული. მაგ., A-449 (XIII ს.) ხელნაწერის პირველი ხუთი ფურცელი გაშავებულია და ძნელად იკითხება, ასევე, ეტრატის გამუქების გამო ძნელად იკითხება H-511 -ის (გრაგნილი, XVI ს.) ბოლო მეხუთე კეფი, H-518 -ის (გრაგნილი, XVI ს.) დასაწყისი და ბოლო მეხამე კეფი, H-521-ის (გრაგნილი, XVI ს.) პირველი და ბოლო მეოთხე კეფი. გაშავებულია და ძნელად იკითხება მესტიის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში დაცული - №45 (ა, ბ, XIV ს., 37 ფ.) და №42 (XV ს., 4 ფ.) ხელნაწერების ფურცლებიც.

პერგამენტის ზედაპირის გამუქება შეიძლება გამოიწვიოს სელის ზეთის გამოყენებამ. სამეცნიერო ლიტერატურაში კარგად არის ცნობილი, რომ სელის ზეთით დამუშავებული პერგამენტის ზედაპირი დროთა განმავლობაში ყვითლდება და მუქდება. პერგამენტის გამუქება, სელის ზეთის გარდა, შეიძლება გამოიწვიოს რკინის შემცველი მტვრის შემოქმედებამაც, რომელიც პერგამენტის ზედაპირზე წარმოქმნის შეფერილ ჰიდროქსიდს, ან ტყავში არსებულმა ცხოველურმა ცხიმმაც (მაგ., დიდი რაოდენობით ცხიმს შიკავს ცხვრის ტყავი)²⁵.

როგორც ზემოთ მოტანილი მაგალითებიდან ჩანს, პერგამენტის გამუქებულ ზედაპირზე, ნაწერის ჩაშავების გამო, ტექსტის წაკითხვა ძნელია. ასეთ ეტრატს გადამწერები დასრდილებულს, ბნელს უწოდებდნენ. A-433 ხელნაწერის (XVI-XVIII სს.) 98v-ზე, გადამწერის (იორდანე) ანდერძში ვკითხულობთ: „მარინაესი და ანასტასიას საკითხავი მესამედი ბნელი იყო და არა წაკითხვულა. რაცა დაკლებოდეს და ანასტასიას სრულად არა ეწერა, ნუვინ ძვრსა იტყვიო (!), ღვთის მადლსა. ქრისტე, შეიწყალე იორდანე“²⁶, A-168 ხელნაწერის (XVI-XVII სს.) 464r-ზე ასეთი სახის ანდერძ-მინაწერია: „წმიდანო მამანო, რომელ ესე ადგილები არს უწერელი, დედად მეტად დასრდილებული იყო და მისთვის ვერ დაეწერე . . .“²⁷. ხოლო S-1315 ხელნაწერზე (XVII ს.) დართულ გადამწერის (გაბრიელი) ანდერძში აღნიშნულია: „მამანო და ძმანო, ვინცა ამათ დაუჯდომელთა საკითხავისა აღწერა დედად ინებოთ, სხუად დედაცა იკმარეთ; ესე ბნელსა დედასა ზედა გარდამოწერილ არს და სრულად ამას ნუ მიენდობით. ღმერთო, შეიწყალე ფრიად ცოდვილი მწერალი გაბრიელ და მისნი დედა-მამანი“ (226r)²⁸.

კვერცხის ცილის გამოყენებას, როგორც ამას მ. სურგულაძე აღნიშნავს, ადასტურებს ორი მინაწერი²⁹. პირველი XII-XIII საუკუნეებში გადაწერილი

²⁵ Проблемы реставрации средневековых пергаментных рукописей, გვ. 10.

²⁶ ანდერძი გამოქვეყნებულია იხ. ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, A კოლექცია, ტ. II, თბ., 1986, გვ. 104.

²⁷ ანდერძი გამოქვეყნებულია, იხ. ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, A კოლექცია, ტ. I, გვ. 253, 255.

²⁸ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, Q კოლექცია, ტ. II, თბ., 1958, გვ. 306.

²⁹ მ. სურგულაძე, ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები, გვ. 37.

ხელნაწერის (A-841) 40lv-ზეა: „ . . . კუჭრცხნი ვსთხოვენ ეტრატისათჳს, ვერ მამცჳს! . . . “, ხოლო მეორე XIII საუკუნის ხელნაწერის (A-256) 7v-ზე: „ . . . უმეცარ-უწრფელომან დიაკონმან კუჭრცხისა ცხება მთიგონა და შეკაზმეა დაიქადნა და ვერ კარგად ქნა უბადრუკმან“³⁰.

საკუთრივ ეტრატის დამზადებას „შექმნად ეტრატისად“ ერქვა: „წყალობათა ღვთისათა მომეცა თჳნიერ მოძღურისა ჳელოვნება ესევეთარი: პირველად ჳელი სწავაჲ ჳეცობისა, ჳელი მეორე მწიგნობრობისა, ჳელი მესამე წერაჲ ხუცურისა, ჳელი მეოთხე შექმნად ეტრატისად, ჳელი მეხუთე შეკერაჲ წიგნისა, ჳელი მეექვსე მხატვრობისა, ჳელი მეშვიდე მკერვალობისა, ჳელი მერვე ტყავის კერვისა, ჳელი მეცხრე ხუროვნობისა, ჳელი მეათე ყოვლისა მსოფლიო მუშაობისა“ (A-575, 1365 წ., 155r)³¹. ამ ტერმინს პირველად ყურადღება მიაქცია ივ. ჯავახიშვილმა და აღნიშნა, რომ ავგაროზ ბანდაისძის ცნობილ ანდერძში სხვადასხვა ხელობათა შორის დასახელებული ეტრატის შექმნა, ეტრატის გაკეთებას ნიშნავს³². მოგვიანებით, ეტრატის დამზადების მნიშვნელობითვე განმარტეს ეს ტერმინი მ. სურგულაძემ, კ. დანელიამ და ზ. სარჯველაძემ³³. XIII საუკუნის ლაბეჭინის ოთხთავში (A-1563) გადამწერის (გიორგი დვალი) მიერ მოიხსენიება ეტრატის შემქმნელი სუფი: „ამათ ოთხთავთა ეტრატისა შემქმნელსა სუფსა შეუნდენეს ღმერთმან“ (243v)³⁴. „ეტრატის შემქმნელი“, ვფიქრობთ, იმ პირს ერქვა, რომელიც ეტრატს ამზადებდა. ეტრატის ზედაპირის საბოლოო დამუშავებას კი A-256 ხელნაწერზე დართული ანდერძის მიხედვით შეკაზმვა ეწოდებოდა: „უმეცარ-უწრფელომან დიაკონმან კუჭრცხისა ცხება მთიგონა და შეკაზმეა დაიქადნა და ვერ კარგად ქნა უბადრუკმან“. ცნობილია, რომ ტერმინები „შეიკაზმა“, „კაზმვა“ (აგრეთვე „შეიკრა“, „შეიმოსა“) რვეულების ან ფურცლების აკინძვას, ხელნაწერის ყდაში ჩასმას³⁵, დაშლილი დაძველებული ხელნაწერების ხელმეორედ შეკერას, ახალი ყდის გაკეთებას, ტყავის ყდის ზედაპირის მხატვრულად გაფორმებას ნიშნავს³⁶. ამის მრავალი მაგალითი არსებობს. ყველგან „კაზმვა“, „შეიკაზმა“ წიგნთან მიმართებაშია მოხსენებული, აღნიშნულ მინაწერში კი კვერცხის ცხებასთან ერთად, ამიტომ „შეკაზმეა“ ამ შემთხვევაში, საფიქრებელია, ეტრატის ზედაპირის საბოლოო დამუშავებას უნდა ნიშნავდეს.

ეტრატისაგან დამზადებულ წერილობით ძეგლს ორგვარი ფორმა შეიძლება პქონოდა - გრაგნილის და კოდექსის. ამ მხრივ, ვფიქრობთ, საინტერესო მონაცემი

³⁰მინაწერი გამოქვეყნებულია იხ. Ф. Э. Жордания, Описание рукописей Тифлисского церковного музея, Тиф., 1902, გვ. 53; ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, A კოლექცია, ტ. I, თბ., 1980, გვ. 95.

³¹ანდერძი სრული ტექსტით გამოქვეყნებულია, იხ. Ф. Э. Жордания, Описание рукописей Тифлисского церковного музея, გვ. 93-94, ნაწილობრივ კი - მ. სურგულაძე, ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები გვ. 35; კ. დანელია, ზ. სარჯველაძე, ქართული პალეოგრაფია, გვ. 263.

³² იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული დამწერლობათმცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, გვ. 44

³³ იხ. მ. სურგულაძე, ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები, გვ. 35-36; კ. დანელია, ზ. სარჯველაძე, ქართული პალეოგრაფია, გვ. 263

³⁴ანდერძი გამოქვეყნებულია, იხ. ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, A koleqcia, t. V, Tბ., 1955, გვ. 77.

³⁵ ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით, „მკაზმავი“ ანუ „მკაზმელი“ ყდის გამკეთებელს ეწოდებოდა, ხოლო „მმოსველი“ ანუ „შემმოსველი“ რვეულების ამკინძველს. იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული დამწერლობათმცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, გვ. 82.

³⁶ მ. სურგულაძე, ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები, გვ. 131-133; მ. კარანაძე, ქართული წიგნის ყდის ისტორია, თბ., 2002, გვ. 45.

გვაქვს კათალიკოს ეფთვიში საყვარელიძის ბიჭვინტისადმი შეწირულობის წიგნში (1600 წ. ახლოს), სადაც ვკითხულობთ: „კიდევ შევწირე ერთი ოქროს კონდაკი, ოქროს მელნით დახატული, ოქროს ღერითაჲ; ერთი სხუაჲ კონდაკი დახატული; ერთი სხუაჲ ეტრატისაჲ კონდაკი; მეთხუ ყდითა შეკრული კონდაკი; ერთი ეამნი; ერთი დავითნი; ერთი კურთხევანი“³⁷.

მოტანილი ტექსტის მიხედვით, ბიჭვინტის ეკლესიისათვის შეუწირავთ ოთხი კონდაკი, თითოეული მათგანი ცალკე-ცალკეა მითითებული. ჩვენი ყურადღება მიიპყრო ყდით შეკრულმა და ოქროს „ღერთან“ ერთად შეწირულმა კონდაკმა. რა იგულისხმება ოქროს ღერთან ერთად შეწირულ კონდაკში ან რას უნდა ნიშნავდეს „ღერი“? ამის გარკვევაში დახმარებას გვიწევს თვითონ „კონდაკის“ განმარტება. „იერუსალიმის განჩინების“ ბოლოს დართულ ლექსიკონში მოტანილი განმარტების მიხედვით, კონდაკი - საღმრთისმსახურო წიგნი, მომდინარეობს ბერძნული სიტყვიდან *κονδακιον*, რაც მომრგვალებულ თავებიან პატარა ჯოხს ნიშნავს, მასზე ჩვეულებრივ ახვევდნენ გრაგნილს. გრაგნილი ერთი მეორეზე გადაკერებული ან მიწებებული ფურცლების დახვევით, ანუ გრაგნით მიიღებოდა. სულხან-საბას გრაგნილი განმარტებული აქვს როგორც „წახვეული“³⁸. ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით, „გრაგნვა და შეგრაგნვა დახვევასა და შეხვევას ეწოდებოდა და, ამიტომ გრაგნილი მარტივად დახვეულს ნიშნავდა“. გრაგნილის შემადგენელ ფურცლებს კეფი ერქვა³⁹. აღსანიშნავია ისიც, რომ ხელნაწერთა ინსტიტუტის H ფონდში დაცულია XV-XVI საუკუნეების გრაგნილის ფორმის კონდაკები (საღმრთისმსახურო წიგნები). მაგ., H-519, XV ს. (3 კეფი), H-520, XV-XVI ს. (5 კეფი), H-511, XVI ს. (5 კეფი), H-512, XVI ს. (3 კეფი), H-515, XVI ს. (4 კეფი), H-516, XVI ს. (5 კეფი), H-517, XVI ს. (3 კეფი), H-518, XVI ს. (3 კეფი), H-521, XVI ს. (4 კეფი).

ყოველივე ზემოთქმულის გათვალისწინებით შეიძლება ითქვას, რომ „ოქროს ღერი“ ამ შემთხვევაში ჯოხს აღნიშნავს, რომელზეც კონდაკი (გრაგნილის ფორმის ხელნაწერი) იყო დახვეული. ამრიგად, ოქროს ღერთან ერთად შეწირული კონდაკი, ოქროს ღერზე დახვეულ, გრაგნილის ფორმის ხელნაწერს ნიშნავს.

„ღერი“ ამავე მნიშვნელობით გვხვდება მაღაქია კათალიკოსის სვეტიცხოვლისადმი შეწირულობის დაწერილში (1532 წ. ახლო): „კიდევ შემოვსწირე: ერთი კონდაკის ღერი ვერცხლისაჲ ორგნით თავი ოქროსაჲ“⁴⁰ მძიმედ მოთუალული პატიოსნითა თუალებითა“⁴¹.

რაც შეეხება ჩვენს მიერ ზემოთმოტანილ შეწირულობის წიგნში ნახსენებ „ყდითა შეკრულ კონდაკს“, იგი უდაოდ კოდექსს, ანუ რვეულებად შეკრულ და ყდაში ჩასმულ ხელნაწერს ნიშნავს. კოდექსის ფორმის კონდაკები დაცულია ხელნაწერთა ინსტიტუტის S ფონდში (მაგ., S-1295, XVIII ს., S-1296, XVIII ს., S-1331, XVIII ს. და სხვა).

რვეულებისაგან შემდგარი კოდექსი საქართველოში V საუკუნიდან ჩნდება⁴².

³⁷ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 387.

³⁸ სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, ტ. I, გვ. 168.

³⁹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული დამეწერლობათმცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, გვ. 70-71, კ. დანელია, ზ. სარჯველაძე, ქართული პალეოგრაფია, გვ. 296.

⁴⁰ უორდანიას მიერ შეკრებილ ქრონიკებში წერია „ . . . ორგნით თავი ოქროსაჲ მძიმედ მოთუალული . . . “ იხ. ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი, ახსნილი და გამოცემული თ. უორდანიას მიერ, ტფ., 1892, გვ. 378.

⁴¹ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 255.

⁴² მ. კარანაძე, ქართული წიგნის ყდის ისტორია, გვ. 9.

⁴³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული დამეწერლობათმცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, გვ. 70.

ტერმინი „რვეული“ X საუკუნიდან დასტურდება⁴³. იგი რვისგან არის წარმომდგარნი და ხვეულებრივ რვა ფურცელს ანუ თექვსმეტ გვერდს შეიცავდა⁴⁴. „ფურცელი“ ისევე, როგორც „რვეული“ X საუკუნიდანაა ცნობილი⁴⁵.

ფურცლებად დაჭრა და დაკეცვა განსაზღვრული წესით ხდებოდა; რადგან ეტრატის ერთი მხარე, ბეწვის (hair-side//cote poli//волосыная сторона) უფრო მოყვითალოა და პრიალა, ვიდრე მეორე, ხორცის (flesh-side//cote chair//мясная), ამიტომ ხელნაწერი წიგნის ფურცლებს რვეულებად ისე აწყობდნენ, რომ განსხვავება ფაქტურასა და ფერს შორის შესამჩნევი არ ყოფილიყო, ანუ გაშლილ ხელნაწერში ბეწვის მხარე ბეწვის მხარეს ხვდებოდა, ხოლო ხორცის მხარე – ხორცის მხარეს⁴⁶.

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ერთ რვეულს ერთი ეტრატისაგან (იგულისხმება ერთი ცხოველის ტყავისაგან მიღებული ეტრატი) ამზადებდნენ. ფურცელს კეცავდნენ ორი მიმართულებით - ვერტიკალური და პორიზონტალური. რვეულში ფურცლების რაოდენობის მიხედვით ასხვავებდნენ ორფურცლიან - bifolia-ს (ბინიონი), ოთხფურცლიან - quaternio-ს (კვატერნიონი), ხუთფურცლიან - quinion-ს (კვინიონი) და ექვსფურცლიან - sextion-ს (სენიონი)⁴⁷, ქართული ხელნაწერებში რვეული, ბერძნულის მსგავსად, ძირითადად რვა ფურცელს (ოთხი შუაში გაკეცილი ფურცელი) შეიცავს, სომხურ ხელნაწერებში ექვს ფურცლიანი (3 შუაში გაკეცილი ფურცელი) რვეული დომინირებს⁴⁸. რვეულის ზომა (სიგრძე, სიგანე) განაპირობებდა ხელნაწერი წიგნის ფორმატის ზომას, რომლის მიხედვით განასხვავებდნენ დიდი - in folio, საშუალო - in quarto და მცირე - in octavo ზომის ხელნაწერებს⁴⁹. ხელნაწერი წიგნის ზომას და მოცულობას ძველად ქართულში „ნაკუეთი“, შედარებით გვიან კი „ტანი“ აღნიშნავდა⁵⁰.

ეტრატის რვეულებად დაჭრასთან დაკავშირებით საინტერესო მონაცემი გვაქვს წმ. იოანე მოციქულის აპოკრიფულ ცხოვრებაში „საქმენი და სწავლანი იოვანე მოციქულისა და ღმრთისმეტყველისანი და პროხორე მოწაფისა მისისანი“, სადაც, კერძოდ, ვკითხულობთ:

63. „ . . . პრქუა იოვანე სუხიპატრეს: . . . „მიძიე მე ეტრატი კეთილი, რასთა წმიდად დაიწეროს სახარებად“. და მოიღო სუხიპატრე ეტრატი და პრქუა მე იოვანე: „შვილო, დაჯედ აქა და დაჭარ ეტრატი ესე და წმიდად დაწერე მას შინა სახარებად ესე“. ხოლო მე დავეჯედ სახლსა სუხიპატროსისსა და ყველითა მოღუაწუბითა დავეწერე სახარებად⁵¹.

მოტანილი ტექსტის 63-ე მუხლში ეტრატი ორჯერ არის ნახსენები: „მიძიე მე ეტრატი კეთილი“ და „დაჭარ ეტრატი ესე“. ორივე შემთხვევაში „ეტრატი“ საწერ

⁴⁴ კ. დანელია, ზ. ხარჯველაძე, ქართული პალეოგრაფია, გვ. 297, ივ. ჯავახიშვილი, ქართული დამეწერლობათმცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, გვ. 71.

⁴⁵ მ. სურგულაძე, ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები, გვ. 56.

⁴⁶ Л. И. Киселева Западнo-Европейская рукописная и печатная книга XIV–XV вв., Кодикологический и книговедческий аспекты, Ленинград, 1985, გვ. 21, Рене Шмерлинг, художественное оформление Грузинской рукописной книги IX–XI вв., Тб., 1967, გვ. 44.

⁴⁷ Л. И. Киселева Западнo-Европейская рукописная и печатная книга XIV–XV вв., გვ. 20.

⁴⁸ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული დამეწერლობათმცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, გვ. 71, Рене Шмерлинг, художественное оформление Грузинской рукописной книги IX–XI вв., გვ. 43–44.

⁴⁹ Л. И. Киселева Западнo-Европейская рукописная и печатная книга XIV–XV вв., გვ. 18.

⁵⁰ მ. სურგულაძე, ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები, გვ. 62, კ. დანელია, ზ. ხარჯველაძე, ქართული პალეოგრაფია, გვ. 301.

⁵¹ ქართული ვერსიები აპოკრიფებისა მოციქულთა შესახებ (IX – XI სს. ხელნაწერთა მიხედვით), ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ც. ქურციკიძემ, თბ., 1959, გვ. 88–89, გვერდები და მუხლები მითითებულია ამ გამოცემის მიხედვით.

მასალას, ერთ მთლიან ნაჭერ ეტრატს ნიშნავს, რომელზეც პროხორემ დაჭრილ-
შემდეგ „ყოველითა მოღუაწეობითა“ დაწერა სახარება. ჩვენთვის საინტერესო
ადგილი - „დაჯედ აქა და დაჭარ ეტრატი ესე“, პარალელურ სომხურ ტექსტში ასეა
ნათარგმნი: „სა სას ესა მგჯანუნსა. სი ირეხასი ოიჩიონსა ეძაყაყაჟ ს უჩათ ძსხსა“⁵². (მოიღე,
შვილო პროხორე ეტრატი დაჯეჟი და მიეცი ფორმა, დაჭერი).

ქართული „ეტრატის“ შესატყვისად სომხურში გამოყენებულია „ძაყაყაჟ“
(მაგალით), ხოლო „დაჭარ“-ის ნაცვლად - „ძსხს“, რაც გამოჭრას, ფორმის მიცემას
ნიშნავს⁵³ საინტერესოა, კონკრეტულად რა სახის „დაჭრა“ ან როგორი ფორმის
მიცემა იგულისხმება მოტანილ ციტატაში. ამის დადგენაში დახმარებას გვიწევს
ამავე ტექსტის 64-ე მუხლი:

64. „ . . და ბრძანა იოვანე შეკრებას ყოველთა ძმათა და აღმოკითხვად მათა
სახარებად იგი. და რომელ იგი ეტრატსა ზედა იყო, პერობად იგი პატმოს ჭაღაკსა,
ხოლო ქარტად იგი წარღებად ეფესოს ქაღაკსა“⁵⁴.

მოტანილ ტექსტში აშკარაა ეტრატისა და ქარტის დაპირისპირება, ამას
ყურადღება მიაქცია მ. სურგულაძემ და პარალელური სომხური ტექსტის მიხედვით
გაარკვია, რომ „ქარტა“ და „ეტრატი“ უპირისპირდება ერთმანეთს, როგორც წიგნის
განსხვავებული ფორმა - გრაგნილი და რვეული, ანუ „ქარტის“ შესატყვისად
სომხურში *ჟარსისა* -ია ნახმარი, ხოლო დაჭრილი ეტრატის ნაცვლად, რომელზეც
პროხორემ სახარება დაწერა („ . . რომელ იგი ეტრატსა ზედა იყო . .“), *სხორასი*
(ტეტრაკ) არის გამოყენებული, რაც რვეულს ნიშნავს⁵⁵. ე. ი. პროხორეს ეტრატი
რვეულებად დაუჭრია⁵⁶. რვეულებისაგან კი, როგორც ცნობილია, კოდექსს, ანუ ყდაში
ნასმულ წიგნს ამზადებდნენ.

და კიდევ ერთი ნუანსი, ამავე აპოკრიფის (გამოცხადებისათვის იოვანშისა) 67-ე
მუხლში რვეულებად დაჭრილი ეტრატის ნაცვლად ნახმარია „წიგნი ტყავისა“:

67. „ . . თქუა იოვანე: „მიიღეთ წიგნი ესე გამოცხადებისად ჩემისა და
გარდაწერეთ ესე და დასხენით ყოველთა ეკლესიათა“. და მისცა იოვანე წიგნი
იგი, რომელი იყო ტყავისად, ძმათა, და მაქუნდა ჩუენ ქარტად იგი“⁵⁷.

ყოველივე ზემოთქმული მეტყველებს იმაზე, რომ „დაჭარ“ განხილულ
კონტექსტში ეტრატის (იგულისხმება საწერი მასალა, ერთი ცხოველის ტყავისაგან
დამზადებული მთლიანი ნაჭერი) რვეულებად დაჭრას ნიშნავს, ხოლო „წიგნი იგი,
რომელი იყო ტყავისა“- კოდექსს ანუ რვეულებად შეკრულ და ყდაში ნასმულ
ხელნაწერს.

„წიგნი ტყავისა“ გვხვდება წმ. იოანე ოქროპირის თევდორეს მიმართ II
ეპისტოლეში: „რაჟამს-იგი წარივრავნოს ცაღვითარცა წიგნი ტყავისად, და იცვალოს
და განახლდეს ქუეყანად“⁵⁸. მოტანილ ციტატაში ცა შედარებულია წაგრაგნილ

⁵² Թանգարան Հայկական Հին և Նոր դպրութեանց, Անկանոն դիրք, Ի վեხեստիկ, 1901, Ի տպարանի Լազարու, դվ:
289

⁵³ ძსხს - გამოჭრა, ფორმის მიცემა Հայ-Մուսերի Բարարան, ՀII, Ի Մուսկա, 1838, გვ. 94.

⁵⁴ ქართული ვერსიები აპოკრიფებისა მოციქულთა შესახებ, გვ. 88-89.

⁵⁵ იხ. მ. სურგულაძე, ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები, გვ. 33-34.

⁵⁶ სამწუხაროდ, ქართული და სომხური ვერსიების ეს მონაკვეთი არ მისდევს ჩვენთვის
ცნობილ ბერძნულ ტექსტს და ამდენად, ბერძნული ტექსტის მონაცემების გათვალისწინება არ
ხერხდება. იხ. მ. სურგულაძე, ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები, გვ. 33.

⁵⁷ ქართული ვერსიები აპოკრიფებისა . . . გვ. 90.

⁵⁸ მამათა სწავლანი, X და XI საუკუნეთა ხელნაწერების მიხედვით, გამოსცა ილ. აბულაძემ,
თბ., 1955, გვ. 123-124.

წიგნთან, ნიკო წუბინაშვილის ლექსიკონის მიხედვით, წარგრაგნა იგივე გრაგნა და შეხვევაა⁵⁹, გრაგნივითა და შეხვევით (დახვევით) კი, როგორც ზემოთ არის აღნიშნული, გრაგნილი მიიღებოდა. თუ გავითვალისწინებთ იმასაც, რომ „წიგნი“ ყოველგვარი შინაარსის წერილობით ძეგლს ეწოდებოდა, განურჩევლად მისი მასალისა და ფორმისა⁶⁰, მაშინ შეიძლება ითქვას, რომ მოტანილ კონკრეტულ შემთხვევაში „წიგნი ტყაიისა“ გრაგნილის ფორმის ეტრატზე შესრულებულ ხელნაწერს უნდა ნიშნავდეს.

ხელნაწერის დამზადების შესახებ საყურადღებო ცნობებს გვაწვდის A-292 ხელნაწერის (1800 წ.) 405 r-v-ზე გადამწერის, იოანე ოსეს ძეს მიერ შესრულებული ანდერძი: „ვიტყუ მწუხარებასა, მაგრა არა მაქუნდეს მე განმზადებულებაჲ საჭიროთა მწერლობისა ჰელოვნებისათა, არცა ქალაღლი ერთებრი, არამედ ზრქელი და არამტკიცე, არცა მეღანი საკუთრითა სიშავითა შეზავებული, არამედ სხვთა და სხვთა ნიეთითა შავ - გჳყოფდი და ვერ კეთილად და უფროისღა მეკლთა ზედა არა სწორითა კასმათითა გჳსწერენ კაბადონნი ამისნი, არა ქონებისათჳს სახაზავისა .

“61

მოტანილ ანდერძში, ამჯერად ჩვენთვის საინტერესოა ციტატა: „... არა სწორითა კასმათითა გჳსწერენ კაბადონნი ამისნი, არა ქონებისათჳს სახაზავისა . . .“.

„კაბადონი“ წიგნის გვერდის აღმნიშვნელი ტერმინია. პირველად მას ყურადღება მიაქცია ივ. ჯავახიშვილმა. იგი ამ ტერმინის განმარტებისას სულხან-საბა ორბელიანის ახსნას იმოწმებს, რომლის მიხედვით, „ფურცლის ცალ პირსა კაბადონი, ხოლო ნახევარსა კაბადონსა გვერდი“ ჰქვია და აღნიშნავს, რომ „იმას, რასაც ახლა გვერდს ეწოდებთ, ძველად კაბადონი რქმევია, ხოლო გვერდები მაშინ ფურცლის ზედა და ქვედა პირზე, ერთ გვერდზე ორ სვეტად ნაწერის სვეტებს ეწოდებოდა და გვერდი სწორედ „ნახევარს კაბადონისას“, ანუ ერთს სვეტს აღნიშნავდა“⁶². იღ. აბულაძეს ამ ტერმინის არსებობა კაპატონ//კატაპატონ ფორმით დამოწმებული აქვს X ს. ხელნაწერების მიხედვით (S-407, A-691). იგი ამ ტერმინს ბერძნულიდან შემოსულად მიიჩნევს, ბერძნული καταβατον ძველ ბერძნულში ჩამოსასვლელს, ბიზანტიურ ბერძნულში კი წიგნის გვერდს აღნიშნავდა⁶³. ასეთივე მნიშვნელობით აქვს განმარტებული კორნელი დანელიას XI საუკუნის (A-24) ხელნაწერში არსებული ტერმინი - კაპიტონი⁶⁴. წიგნის გვერდის მნიშვნელობითვეა განმარტებული ეს ტერმინი 1997 წელს გამოცემულ „ქართული პალეოგრაფიაში“⁶⁵. ტერმინი კაპატონი//კაპიტონი გვხვდება აგრეთვე XIII-ის ხელნაწერში (A-85),

⁵⁹წ. წუბინაშვილი, ქართული ლექსიკონი რუსული თარგმანითურთ, აღ. დლონტის რედაქციითა და გამოკვლევით, თბ., 1961, გვ. 181, იღ. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973, გვ. 96.

⁶⁰მ. სურგულაძე, ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები, გვ. 56.

⁶¹ანდერძი პირველად, არასრული ტექსტით გამოცემულია ჟორდანიას მიერ, მასში „კასმათითა“ განსხვავებული წაკითხვით - „კასმათითა“ არის მოცემული. იხ. Жордания, Описание рукописей . . . с. 294, ხელნაწერში „კასმათითა“ იკითხება, ასეთივე წაკითხვით არის ეს ტერმინი გამოქვეყნებული ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობებში; იხ. ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, A კოლექცია, ტომი I, თბ., 1980, გვ. 183-191, გრიგოლ ნაზიანზელის თხზულებათა შემკვეთ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, თბ., 1988, გვ. 183.

⁶²იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული დამწერლობათმცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, გვ. 72.

⁶³იღ. აბულაძე წერის ხელსაწერებისა და კავშირებული რამდენიმე ძველი ქართული ტერმინი, სტალინის სახელობის თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები, XXXIX, 1950, გვ. 145-148.

⁶⁴კ. დანელია, ქართული სამწერლო ენის ისტორიის საკითხები, თბ., 1983, გვ. 98-99.

⁶⁵კ. დანელია, ზ. სარჯველაძე, ქართული პალეოგრაფია, გვ. 299-300.

სადაც იგი განსხვავებული მნიშვნელობით არის ნახმარი და ცხრილის სვეტს აღნიშნავს⁶⁶.

„კასმათი“-ს განმარტებას ჩვენს ხელთ არსებულ ქართულ ლექსიკონებში ვერ მივაკვლიეთ. ივ. ჯავახიშვილის განმარტებით, „კასმათი“ საწერ მასალაზე გავლელულ ხაზს ნიშნავს. აი რას წერს იგი: „ტერმინი „კასმათი“⁶⁷ ს. ორბელიანის ლექსიკონში არ არის, მაგრამ ზემომოყვანილი ცნობის მიხედვით, ნაწერის ხაზს უნდა ნიშნავდეს“⁶⁸. ასეთივე მნიშვნელობით არის იგი განმარტებული კ. დანელიასა და ზ. სარჯველაძის ქართულ პალეოგრაფიაში⁶⁹.

სამეცნიერო ლიტერატურიდან ცნობილია, რომ ხელნაწერის გვერდს ტექსტის დაწერამდე ხაზავდნენ. დახაზვა ისეთი წესით ხდებოდა, რომ დაწერილ ტექსტს ყოველთვის გვერდის შუაგული ეკავა, ოთხივე მხარეს კი დაუწერელი ადგილი იყო დატოვებული. დაწერილ და დაუწერელ ადგილებს შესაბამისი ტერმინები აღნიშნავდა. გვერდის იმ ნაწილს, რომელზეც ძირითადი ტექსტია მოთავსებული „მკვდრი“ ერქვა, ტექსტის ირგვლი დატოვებულ დაუწერელ არეს - „კიდე“, „არშია“, და „პატივი“ ეწოდებოდა⁷⁰. როგორც ვხედავთ, ხელნაწერის გვერდი დაყოფილია დაწერილ და დაუწერელ ადგილებად, ისინი ერთმანეთისაგან ვერტიკალურად და ჰორიზონტალურად გავლელებული ხაზებით არის გამოიჯნული. გარდა ამისა, ხელნაწერების უმრავლესობას, ფურცლის მარჯვენა და მარცხენა კიდეებზე, შემორჩენილი აქვს მცირე ზომის ნახერცები, რაც იმის მანვენებელია, რომ ჯერ ხდებოდა რაიმე წამახვილებული საგნით, შესაძლოა ფარგლის წვერით, სტრიქონებს შორის ინტერვალის მონიშვნა, ანუ დასაწერად განკუთვნილი ადგილის თანაბარ ნაწილებად დაყოფა, შემდეგ კი სახაზავითა და რაიმე ბლაგვირიანი საგნით დახაზვა. გავლელებული ხაზის კვალი დღესაც კარგად შეიმჩნევა ფურცლის 'ხედაპირზე. ხელნაწერის დახაზვას ტერმინი „დაკანონვა“ აღნიშნავდა. იგი, რ. პატარიძის აზრით, ბერძნული სიტყვისაგან (κανων) უნდა იყოს წარმომდგარი. ბერძნული κανων ქართულად სახაზავს ნიშნავს⁷¹.

A-292 ხელნაწერის ფურცლებზე ვიზუალური დაკვირვების შედეგად აღმოჩნდა, რომ მისი ფურცლები არ არის დახაზული, არა აქვს არც ვერტიკალურად და არც ჰორიზონტალურად გავლელებული ხაზები, ამის გამო, სტრიქონები სწორ ხაზზე არ არის ნაწერი და მათ შორის მანძილიც არათანაბარია. აღსანიშნავია ისიც,

⁶⁶ იხ. აბუსერიძე ტბელი, თხზულებანი, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთეს: ნ. გოგუაძემ, მ. ქავთარიამ და რ. ჩაგუნავამ, ბათუმი, 1998, გვ. 425.

⁶⁷ ივ. ჯავახიშვილი ქორდანიას მიერ გამოქვეყნებულ ანდერძს იმოწმებს, ამიტომ მის მიერ მოცემულ განმარტებაში „კასმათი“ წერია. იხ. ივ. ჯავახიშვილი ქართული დამეწერლობათმცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, გვ. 77.

⁶⁸ იქვე.

⁶⁹ კ. დანელია და ზ. სარჯველაძე ივ. ჯავახიშვილის მსგავსად ქორდანიას მიერ გამოქვეყნებულ ანდერძს იმოწმებენ, იხ. კ. დანელია, ზ. სარჯველაძე, ქართული პალეოგრაფია, გვ. 304.

⁷⁰ „მკვიდრი“, „კიდე“, „არშია“ და „პატივი“ განხილულია ივ. ჯავახიშვილის, მ. სურგულაძის, კ. დანელია, ზ. სარჯველაძის, დ. თვალთვაძის შრომებში. (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, გვ. 69-72, მ. სურგულაძე, ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები, გვ. 61-62, კ. დანელია, ზ. სარჯველაძე, ქართული პალეოგრაფია, გვ. 300-301, დ. თვალთვაძე, ეფრემ მცირე - ბიზანტიური საეკლესიო მწერლობის კომენტარები, საკანდიდატო დისერტაცია, თბ., 1997.

⁷¹ რ. პატარიძე, ქადაღდის დამუშავების საკითხისათვის ფეოდალურ საქართველოში, პალეოგრაფიული ძიებანი, ტ. 1, თბ., 1965, გვ. 4. ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით, რომაელები სახაზავს regula და linearium - ს უწოდებდნენ, იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია გვ. 56

რომ სპარსულში გვხვდება სიტყვა „Kismet“, იგი გაყოფას, დაყოფას, დანაწილებას, განაწილებას ნიშნავს. ასეთივე მნიშვნელობა აქვს არაბულ „Kismet“-საც⁷². ყოველივე ზემოთქმული გვაძლევს საფუძველს ვიფიქროთ, რომ „კასმათი“ მოგანილ ანდერძში, დახაზვამდე ხელნაწერის გვერდის - „კაბადონის“ დაწერილ და დაუწერელ ადგილებად დაყოფას, ანუ ტექსტისათვის განკუთვნილი ადგილის მონიშვნას და სტრიქონებს შორის მანძილის განაწილებას უნდა ნიშნავდეს.

ამრიგად, კოდექსის შემადგენელი რვეულების მომზადების წესი ტექნიკურად ვფიქრობთ, ასეთი თანმიმდევრობით სრულდებოდა: 1. ფურცლებად დაჭრა, 2. დახაზვა, 3. რვეულებად დაკეცვა. ამ პროცესს, XI საუკუნის ორ ხელნაწერში (Ath.20, Jer.32) დაცული მონაცემების მიხედვით, ტერმინი „კაზმვა“ აღნიშნავდა⁷³.

Resume

Darejan Gogashvili

Production of Manuscripts and Some Terms Connected with It

Study of the history of Georgian literary activity implies clarification of old terms connected with the production of manuscripts, writing materials and their preparation, etc., which is reflected in more than one scholarly publication (Iv. Javakhishvili, M. Surguladrze, K. Danelia, Z. Sarjveladze, etc.).

Up to the 11th c., “etrati” (Greek – pergamenon, Latin – pergamena, etc.) produced from leather, was used as a writing material in Georgia. This word is ascertained in the Sinaic manuscript of 948 and was also in use later on (Sulkhan-Saba Orbeliani’s dictionary “Sitkvis Kona”, turn of the 17th c. to 18th c.). In old Georgian, two meanings of this word are known – 1. Writing material (cod. A-135, 1025; A-1105, 11th c., Ath.-21 [54], 1030; sygelion of Malakia Catholicos, 1532; sygelion of Onopre [Machutadze], Abbot of the Laura of St. David Garejeli, 1712; Bible published by Prince Bakar, 1734); 2. The codex or sygelion proper (cod. A-491, 13th-14th cc.; 19th c. colophon).

None of the Georgian sources give a full description of the entire preparation process of this material; however, based on the comparison of various Georgian and non-Georgian sources, the following picture can be drawn: leather of a sheep, goat or calf was washed and processed with ash, or a mixture of ash and lime, or lime water; epidermis and hypodermis was removed, leather

⁷²Kismet - деление, Арабско-Русский словарь., составил проф. Х. К. Баранов, М., 1957, გვ. 817, Kismet – деление, раздел, разделение, Персидско-Русский словарь, Т. А. Гаффаров, т.2, М., 1974, გვ. 627.

⁷³ ამის შესახებ ვრცლად იხ. დ. გოგაშვილი, ხაწერი მასალის დამზადების ისტორია ქართულ ხელნაწერებში დაცული ცნობების მიხედვით, საკანდიდატო დისერტაცია, გვ. 35-38, დ. გოგაშვილი, ეტრატის და მისი დამზადება ხაწერ მასალად, მრავალთავი, XX, თბ., 2003, გვ. 407-408.

was washed again, stretched over a frame, dried and processed with the knife and pumice. In certain cases, glair was used for the final processing of the surface (according to M. Surguladze; see, cod. A-84, 12th-13th cc.; A-526, 13th c.), while darkening of some parchments (in the past, such manuscripts were called “dark” or “shadowed”; see, e.g., cod. A-433, 16th-18th cc.; A-168, 16th-17th cc.; S-1315, 17th c.), makes it possible to propose use of the linseed oil or dust containing iron. Production of the parchment was called “shekmnai etratisai” (cod. A-1563, 13th c.; A-575, 1365) and its final processing – “shekazmva” (literally – embellishment or decoration) (cod. A-236).

Leather was used for scrolls or codices, which, as is shown, could be called books “geritai” and “kdita shekruli” (see, sygelions of Malakia Catholicos, 1532 and of Eptvime Catholicos [Sakvarelidze], early 17th c.). Presumably, one manuscript was usually produced from one leather. In the past, a page was called “kabadoni” (the same “kapitoni”) (Greek – catapadon); cod. A-292, 1800 mentions “kasmati”, which, taking into account Persian and Arabic – kismet, indicated division of a page into parts containing the text (Old Georgian – mkuidri) and left without it (Old Georgian – kidġ, arshia, pativi). The entire process of production of a manuscript from the parchment was called “kazmva” (decoration) (cod. Ath.-20; Jer.-32).